Economie in meervoud
Deel II. Gemeenschapseconomie

Jef Peeters

Dit is de tweede bijdrage in een reeks over nieuwe vormen van economisch denken en ermee verbonden economische praktijken die zich als alternatief presenteren voor de thans dominante kapitalistische markteconomie. Met de titel willen we niet alleen aangeven dat het om een veelheid van benaderingen gaat, maar ook dat we die diversiteit op een of andere manier moeten koesteren. Na een eerste artikel dat economische diversiteit als zodanig belichtte, focust deze bijdrage op gemeenschapseconomie. Dat is op het eerste gezicht een heel algemene benaming voor verschillende benaderingen, maar ze verwijst ook naar een uitwerking van gemeenschapseconomie die 'economie' als dusdanig wil herdefiniëren, ontwikkeld door de economisch geografen J.K. Gibson-Graham.

Binnen het meer radicale groene denken wordt gemeenschap al minstens sedert de jaren 1970 naar voor geschoven als een alternatief voor zowel staat als markt om een goed leven met een grotere autonomie te realiseren.[1]

De verwijzing naar gemeenschap staat echter duidelijk in oppositie met de cultuur en dynamiek van de moderne maatschappij. Daardoor is 'gemeenschapseconomie' voor velen minder evident dan de vanzelfsprekende acceptatie ervan door ecologisten allerhande.

> *Gemeenschapseconomie verenigt twee termen die lange tijd verstaan werden als wederzijds uitsluitend. [...] Traditionele en gelokaliseerde economieën werden gezien en ervaren als verstrengeld met en ingebed in sociale relaties die vaak resoneerden met de positieve aspecten van gemeenschap, zoals wederzijdse zorg, onderlinge afhankelijkheid, erkenning, collectief welzijn en een gevoel van plaats; terwijl de zich steeds uitbreidende kapitalistische economie naar voor kwam als insisterend op individuele nutsmaximalisatie, zelfbehoud, anonieme marktuitwisseling en de homogenisering van cultuur en plaats. Deze oppositionele relatie berust op een begrip van economie als een enkelvoudig en groeiend kapitalistisch systeem dat het sociale domineert en vormgeeft, een systeem waar gemeenschap in het beste geval aan ondergeschikt is en in het slechtste geval een obstakel voor is. Bovendien reduceert ze de gemeenschap tot een archaïsche en premoderne vorm van sociale organisatie die verschilt van economie, maar er altijd afhankelijk van is voor haar behoeften, gevormd wordt door haar kracht en gepenetreerd door haar dynamiek.*
> *(Community Economies Collective 2019: 56)*

Dit citaat beschrijft op een gebalde manier wat de economisch historicus Karl Polanyi de 'grote transformatie' (1944) noemde, de veranderende maatschappelijke logica in de overgang van de feodale naar de kapitalistische samenleving. Hij spreekt daarbij van de 'ontbedding' van de economie uit de sociale relaties waarop ze uiteindelijk steunt. De

poging om een 'markteconomie' tot stand te brengen en een daarop gebaseerde 'marktsamenleving', kan echter nooit (volledig) lukken omdat de samenleving reageert telkens wanneer de eisen van de markt de sociale samenhang — of gemeenschap — ondergraven.[2] Polanyi noemt dat de 'dubbele beweging' en wijst erop dat de sociale strijd ten onrechte vaak als louter 'economisch' wordt verstaan. Het gaat ook over de verdediging van de betekenis van een manier van samenleven. Zo behandelt de markteconomische theorie de productiefactoren land, arbeid en geld als koopwaren (*commodities*), en vandaag is dat ook zo voor kennis en informatie. Volgens Polanyi gaat het echter om 'fictieve koopwaren' omdat ze veel meer inhouden dan hun louter economische marktwaarde. In die lijn is ook de idee van een 'marktsamenleving' een pure fictie. Als richting voor maatschappelijke verandering geeft hij daarom aan om economie opnieuw in te bedden in sociale relaties en verbanden.

Zo behandelt de markteconomische theorie de productiefactoren land, arbeid en geld als koopwaren (commodities), en vandaag is dat ook zo voor kennis en informatie.

Gemeenschap als paradigma

Dat gemeenschapseconomie vandaag naar voor geschoven wordt als een weg naar postkapitalisme wijst dus op een heuse paradigmastrijd omtrent de richting die de moderne samenleving dient uit te gaan. En die strijd gaat dan ook over de betekenis van vooruitgang en emancipatie. In de vorige bijdrage gaven we al aan dat ook de erkenning van economische diversiteit verbonden is met een verschuivend wereldbeeld dat 'ecologisch' genoemd kan worden. Een aantal cruciale kenmerken ervan worden in *tabel 1* via steekwoorden tegenover hun moderne tegenhangers geplaatst.[3] Dat wordt verder vertaald naar tegengestelde kenmerken in het mensbeeld, wat ook tot uiting komt in opvattingen over economie.

We kunnen hier niet in detail op alle afzonderlijke elementen van de tabel ingaan, maar hopen dat de lezer via associatie zelf de grote verbanden kan vaststellen. Het is ons hier nu vooral te doen om de vaststelling dat 'gemeenschap', alsook de concrete verbondenheid met de aarde, niet tot het moderne denkkader behoren en er alleszins niet verbonden worden met emancipatie en vooruitgang. Het autonome individu staat in zijn eigen middelpunt van waaruit het zijn relaties met anderen en met de wereld controleert en beheerst. Dit mensbeeld kent geen wederkerigheid en anderen zijn dus niet écht nodig. Die krijgen enkel een plaats voor zover ze van dienst kunnen zijn voor het eigen levensplan. Vanuit dergelijke opstelling kan de idee ontstaan dat alles wat men nodig heeft wel te verkrijgen is op een 'vrije' markt. Anders gezegd, alles is in principe 'koopbaar', en relaties hebben een louter instrumenteel karakter, waarvoor het *contract* de relatievorm bij voorkeur is.

Daartegenover impliceert de erkenning dat mensen wezenlijk sociale wezens zijn, dat de samenleving als dusdanig geen markt is. Dat is geen ontkenning van het bestaan van marktverhoudingen, maar betekent wel dat die ingebed liggen in meer fundamentele relaties, ook wanneer die ontkend worden. Zo kan bijvoorbeeld handel niet werken als er geen vertrouwen is. Meer algemeen toont antropologisch onderzoek aan dat coöperatie voor mensen fundamenteler is dan competitie.[4] Een ecologisch wereldbeeld overstijgt echter het sociale op zich, omdat het de lotsverbondenheid van alle leven erkent. Daarin vindt gemeenschap zijn plaats, maar ook als een relatie van mensen

met andere aardbewoners en met de aarde zelf. Het is dat soort gemeenschap dat ook Bruno Latour naar voor schuift als antwoord op de samenhangende crisissen van vandaag.[5] De vraag is dan hoe we dergelijke gemeenschappen tot stand kunnen brengen, en wat die dan concreet inhouden.

Tabel 1. Paradigmaverschuiving van modern naar relationeel-ecologisch mens- en wereldbeeld

Modern	Relationeel-ecologisch
lineaire causaliteit	wederkerige interacties • complexiteit
atomistisch • individualisme	intrinsiek intersubjectief
autonoom individu	wederzijdse afhankelijkheid • lotsverbondenheid • gemeenschap
uniformiteit	diversiteit
abstracte ruimte en tijd	concrete plaats en geschiedenis
eindeloze groei	biofysische grenzen
zelfgerichtheid en egoïsme	sociaal wezen
oneindige behoeften	genoegzaamheid (sufficiëntie)
tegengestelde belangen	gedeelde wereld • natuur inbegrepen
relaties: conflict • contract	wederkerigheid • gemeenschap
competitie	samenwerken en delen
markt	huis en commons
markten en ondernemingen: aparte entiteiten ecologische en sociale dimensies: externaliteiten	inbedding • samenhang van alle dimensies
land, arbeid, geld, kennis... = koopwaren • marktwaarde	breder waardepatroon
productiviteit • efficiëntie	zorg en duurzaam levensonderhoud

Gemeenschapseconomie: twee interpretaties

Met samenwerking en delen als centrale principes voor de economische praktijk (cf. tabel 1), komen gemeenschappen in beeld als fundamentele economische entiteiten, meer dan de individuele ondernemer. En dat gebeurt ook in de praktijk met de groei van coöperaties en *commons* als belangrijke organisatievormen van een gemeenschapsgerichte economie.[6] Daarbij worden er verbindingen tussen mensen gemaakt waardoor sociale macht kan worden vertaald in economische macht. Als zodanig belichamen dergelijke op gemeenschap gebaseerde economische vormen de doelstelling van een sociale herinbedding van de economie. Maar daarnaast wordt meestal ook de 'ecologische' verbinding met de omgeving benadrukt. Die idee van inbedding wordt vrij

Met samenwerking en delen als centrale principes voor de economische praktijk (cf. tabel 1), komen gemeenschappen in beeld als fundamentele economische entiteiten, meer dan de individuele ondernemer.

breed gedragen bij bewegingen voor een andere economie. Zo plaatst de *degrowth*-beweging 'zorgen in gemeenschap' centraal en legt daarom de nadruk op het terugwinnen alsook nieuw creëren van *commons*[7], en ziet de P2P Foundation de *commons* als basis voor een sociaaleconomische transitie[8].

'Gemeenschapseconomie' is meestal geen eenduidig gedefinieerd begrip, en wordt vaak door elkaar gebruikt met 'op gemeenschap gebaseerde economie'. Het kan zowel slaan op de gemeenschapsgebaseerde (alternatieve) economische praktijken zelf, als op het geheel ervan als richting voor sociale actie. Beide accenten vind je bijvoorbeeld in het werk van de Duitse onderzoekster Susanne Elsen, die gemeenschapseconomie tevens thematiseert in het kader van de solidariteitseconomie.[9] In haar omschrijvingen vind je de elementen terug die in de groene beweging meestal als opportuniteiten van de gemeenschap gezien worden.

> *Gemeenschapseconomie is een bewuste weg uit de rationaliteit van georganiseerde onverantwoordelijkheid[10]. Het doel is om economische actie opnieuw in te bedden en te herkaderen in haar sociaal-culturele en natuurlijke context en deel te laten uitmaken van het gemeenschapsleven, gecontroleerd door lokale mensen. De (her)implementatie ervan is een van de belangrijkste strategieën van eco-sociale verandering voor duurzaamheid. Het moet een bewuste inspanning zijn om regionale veerkracht op te bouwen en om systemen te organiseren die steunen op lokaal voedsel, lokaal werk en lokale hulpbronnen en op programma's die de regionale en lokale economieën versterken. (Elsen 2019:26)*

De connectie van lokale gemeenschappen met veerkracht is daarbij van recentere datum, maar wordt vandaag — o.a. via de beweging van de Transition Towns — heel vaak gelegd.[11] Een probleem is echter dat 'gemeenschap' in dit soort benaderingen dikwijls als een te vanzelfsprekend gegeven beschouwd wordt en als dusdanig niet grondig overdacht wordt.

Hoe dan ook, het ontwikkelen van gemeenschapseconomieën kunnen we niet anders begrijpen dan als het pogen realiseren van een paradigmatische verschuiving ten aanzien van de thans dominerende kapitalistische markteconomie die uitgaat van individualisme en eigenbelang. Het gaat om een fundamentele transformatie, waarvoor vaak de term 'alternatieve economie' gebruikt wordt. Maar we kunnen minstens twee verschillende manieren onderscheiden in het gebruik van de term 'alternatief', wat van belang is voor het interpreteren van gemeenschapseconomie: alternatieve economie of een alternatieve manier om economie als dusdanig te verstaan.[12]

De term 'alternatief' verwijst niet direct naar de zaak zelf maar via iets anders dat dominant is, in dit geval de *mainstream*-economie en de ermee verbonden systemen van bestuur. Hoe de kansen en leefbaarheid van alternatieve economische vormen opgevat worden hangt dan af van de manier waarop die dominantie gezien wordt.

> *Degenen die dominantie begrijpen vanuit een realistisch epistemologisch perspectief geloven dat het mogelijk is om relatieve graden van macht en de mate van kwetsbaarheid of machteloosheid in te schatten. Daarom zien zij alternatieve economieën en organisaties bijna altijd als zwak en waarschijnlijk*

> *van korte duur. Degenen die dominantie als performatief begrijpen zien haar daarentegen als gegrond op en geproduceerd door een verspreiding en herhaling van inzichten.*
> *(Healy 2008: 338)*

Een voorbeeld hiervan is het neoliberalisme. Men kan de klemtoon leggen op hoe dat vandaag overal is doorgedrongen en het als een dominant systeem beschouwen. Maar men kan ook de aandacht richten op het historische proces waarin het neoliberalisme zich op de maatschappelijke agenda heeft gezet en doorgedrongen is in het beleid via een aangehouden ideologisch discours met een (pseudo-)wetenschappelijk aura.[13] En tegelijk kan men oog hebben voor de hiaten en lege plekken, voor het niet waarmaken van wat vooropgesteld werd, voor zijn tekort aan 'performantie', en dus voor wat er nog allemaal aan economie aanwezig is ondanks het neoliberalisme.

In plaats van vormen van gemeenschapseconomie als 'alternatief' te benoemen, wat ze van meet af aan in een kwetsbare en gebrekkige positie plaatst tegenover de vermeende sterkte van de kapitalistische activiteiten, is het voor een veranderingsperspectief misschien vruchtbaarder om uit die binaire visie op economie te stappen. In onze vorige bijdrage zagen we die benadering in de opvatting van een 'diverse economie' van J.K. Gibson-Graham. Het gaat daarbij om een breuk in het gangbare kennismodel door economie te beschouwen als een ruimte die altijd al intrinsiek heterogeen was, een ruimte van verschil. En dat verschil is niet alleen sociaal-menselijk maar evenzeer sociaal-ecologisch. Economie omvat 'de diverse processen en onderlinge relaties waardoor wij (menselijk en meer-dan-menselijk) levensonderhoud tot stand brengen' (Gibson-Graham & Miller 2015: 4), een visie die spoort met de hierboven geschetste paradigmaverandering (tabel 1). Op die basis ontwikkelde Gibson-Graham een politiek concept van gemeenschapseconomie (*community economy*), volgens Ethan Miller (2013: 518) 'een van de meest overtuigende hedendaagse pogingen om een radicaal democratische benadering te ontwikkelen om zich een leven voorbij het kapitalisme voor te stellen'. In het vervolg van deze bijdrage diepen we deze benadering verder uit.

Gemeenschapseconomie volgens Gibson-Graham

J. K. Gibson-Graham is een pseudoniem dat gedeeld wordt door de feministische economisch geografen Julie Graham (US)[14] en Katherine Gibson (Australië). Zij publiceerden samen *The End of Capitalism (As We Knew It)* (1996) en *A Postcapitalist Politics* (2006), naast een hele reeks academische artikels.[15] Hoewel Graham overleden is, blijft Gibson het peudoniem gebruiken voor publicaties in de lijn van hun gezamenlijke werk. In 1990 richtten zij het Community Economies Collective (CEC)[16] op om een nieuwe visie op economie niet alleen te doordenken en voor te stellen, maar ook tot stand te brengen, in belangrijke mate via actieonderzoek. Het CEC brengt daartoe een groeiend Community Economies Research Network (CERN) samen met nu zowat 150 onderzoekers van over de hele wereld.

Uitgangspunten en definitie

Gibson-Graham en het CEC (2017) vatten hun belangrijkste uitgangspunten als volgt samen:

- Een anti-essentialistische manier van denken: 'In plaats van de wereld te herleiden tot een paar belangrijke determinanten, begrijpen we de wereld als gevormd door veelvoudige en interactieve processen, waarvan we er slechts enkele kunnen vatten. Deze benadering helpt ons de macht en doeltreffendheid te onderkennen van dingen die klein en onbeduidend lijken. Het betekent ook dat we open staan voor het onverwachte en het onbekende.'
- Levens ontvouwen zich in een 'pluriversum' veeleer dan in een 'universum'. 'Dit houdt in dat er een reeks oplossingen en strategieën voor verandering bestaan en vele wegen naar meer duurzame en rechtvaardige werelden.'
- Concrete betrokkenheid bij lopende processen van leren en 'ethische subjecten worden' via onderhandelingen met menselijke en 'aardse anderen' (soorten, ecologieën, landschappen en marines). 'We streven naar voortdurende, moedige en eerlijke ethische relaties en transformatie in plaats van naar een utopie. We erkennen dat er waarschijnlijk geen definitieve of meest wenselijke staat van ethisch zijn bestaat.'

Zij zijn daartoe gekomen vanuit een kritische omgang met een hele reeks politieke en intellectuele tradities. Cruciaal is een feminisme dat, voorbij de strijd voor gendergelijkheid, relationaliteit en ethische zorg voor de ander in brede zin naar voor schuift. Verder is er een anti-essentialistische lezing van de Marxiaanse politieke economie. Daarin wordt de dominantie van het kapitalisme gedeconstrueerd om 'radicale mogelijkheden voor heterogene economieën te openen'[17]. Radicale transformatie van de manier hoe levensonderhoud tot stand komt, wordt mogelijk geacht, en de performatieve kracht van verhalen speelt daarin een belangrijke rol.

We zijn ons ervan bewust dat de verhalen die we vertellen soms tot gevolg kunnen hebben dat de dingen die we proberen te veranderen machtiger lijken. Daarom kunnen zij de mogelijkheden voor verandering afsluiten en transformatieve inspiratie dempen.

> *Hoe we verhalen of narratieven van transformatie construeren, is belangrijk. Deze verhalen hebben wat sommige sociaal theoretici 'performatieve effecten' noemen. Met andere woorden, onze verhalen helpen de werelden te creëren die zij beschrijven. We zijn ons ervan bewust dat de verhalen die we vertellen soms tot gevolg kunnen hebben dat de dingen die we proberen te veranderen machtiger lijken. Daarom kunnen zij de mogelijkheden voor verandering afsluiten en transformatieve inspiratie dempen. Verhalen van kapitalisme of neoliberalisme kunnen dit effect hebben. Het is daarom cruciaal dat we voorstellingen van de wereld cultiveren die inspanningen voor verandering inspireren, mobiliseren en ondersteunen, ook wanneer we heel reële uitdagingen erkennen.*
> *(Gibson-Graham & CEC 2017:4)*

De publicaties van Gibson-Graham en het CEC staan dan ook vol met inspirerende economische praktijken van over de hele wereld. Dat gemeenschapseconomie om praktijken draait, blijkt ook uit volgende definitie:

> *Gemeenschapseconomie [is] een ruimte van besluitvorming waarin we onze onderlinge afhankelijkheid met andere mensen, andere soorten en onze omgeving onderkennen en onderhandelen. In het proces van erkennen en onderhandelen worden we een gemeenschap.*
> *(Gibson-Graham et al. 2013:XIX)*

Deze omschrijving van gemeenschapseconomie omvat verschillende lagen. Miller (2013) maakt er een omstandige reconstructie van en onderscheidt er drie conceptueel verschillende momenten in: ontologisch, ethisch en politiek.

Ontologisch: welke werkelijkheidsopvatting?

Voor gemeenschapseconomie is het belangrijk te zien hoe Gibson-Graham zowel naar economie als naar gemeenschap kijken. Over het eerste is al wel wat gezegd, maar we vatten de inzet ervan nog eens samen. Daarna gaan we in op het gemeenschapsconcept.

Diverse economie

Het gaat er Gibson-Graham (2006, 2008) om een theorie en benadering van economie te ontwikkelen die actie mogelijk maakt, die dus geïnteresseerd is in het anders laten werken van economieën. Eerder dan te zoeken naar het ontvouwen van een structurele logica, opteren zij net daarom voor een anti-essentialistische benadering, waarbij de contingentie van sociale uitkomsten bestudeerd wordt vanuit een performatieve oriëntatie op kennis. De resultaten daarvan blijven altijd voorlopig, omdat economie beschouwd wordt 'als een plaats van beslissing, van ethische praxis, in plaats van als de ultieme realiteit/container/begrenzing' (Gibson-Graham 2006: 87).

> *Ons doel als academici was nog steeds de wereld te begrijpen om hem te veranderen, maar met een poststructuralistische draai — ons begrip veranderen is de wereld veranderen, op kleine en soms op belangrijke manieren. [...] Ons specifieke doel was om een discours van economische verschillen te produceren als bijdrage aan een politiek van economische vernieuwing.*
> *(Gibson-Graham 2008: 615).*

Als men meer ethische economieën wil opbouwen, dan kan de feitelijke diversiteit aan economische praktijken[18] niet genegeerd of blind beoordeeld worden. Elk project om gemeenschapseconomieën tot stand te brengen moet starten vanuit de plek waar men is, en moet zich dus bezighouden met de brede en gevarieerde materialiteit van de aanwezige economische praktijken. Zij maken deel uit van het landschap dat opengelegd moet worden om nieuwe economische subjecten, nieuwe visies op economische transformatie en collectieve acties om ze te realiseren mogelijk te maken. De beschrijving van 'diverse economieën' diende zo van meet af aan als basis voor het lanceren van een performatieve ontologische politiek, een politiek waarin wat als 'economie' gezien wordt, zelf mee verandert.

Gemeenschap: being in common

De beschrijving van 'diverse economieën' is een opstap voor de ontwikkeling van 'gemeenschapseconomieën'. Ook het begrip 'gemeenschap' krijgt daarom een

interpretatie met een open einde. Gibson-Graham (2006) steunt daarvoor op de Franse filosoof Jean-Luc Nancy voor wie het bestaan fundamenteel gekenmerkt wordt door alteriteit. Voor hem is er geen in de wereld komen dat niet radicaal gemeenschappelijk (*common*) is. 'In de wereld komen is in-gemeenschap-zijn.'[19] Dat is de fundamentele betekenis van mensen als 'sociale wezens'. Gemeenschap en onderlinge afhankelijkheid vormen de kern van wat het betekent om mens te zijn, maar voor Nancy niet als een gemeenschappelijke substantie of een bepaalde identiteit. Gemeenschap is niet 'gemeenschappelijk zijn', maar '*in* gemeenschap zijn', wat altijd een *worden* is. Voor Gibson-Graham is gemeenschap daarom eerder een sociaal project dan een geografische bepaaldheid of een utopische droom. Ook alle economische praktijken zijn dus inherent sociaal en in hun concrete bijzonderheden altijd verbonden met wat Nancy de 'onderhandeling (*commerce*) van het samen-zijn' noemt.

> *Wat onderlinge afhankelijkheid zou kunnen betekenen, hoe ze eruit zou zien in een bepaalde situatie, hoe kapitalistische en niet-kapitalistische vormen van onderlinge afhankelijkheid tot stand gebracht kunnen worden, zijn geen vragen die Nancy in abstracto kan beantwoorden. Maar ook wij kunnen dat niet, gezien de welbewuste leegte van de betekenaar 'gemeenschap'. Maar die leegte duidt op een ethische en politieke beslissingsruimte waar economische onderlinge afhankelijkheid onderhandeld wordt en zijn specifieke vormen aanneemt — het is deze ruimte die we identificeren als de 'gemeenschapseconomie'.*
> *(Gibson-Graham 2005: 121)*

Gemeenschapseconomie

De oorspronkelijke onbepaaldheid van gemeenschap, economie en hun verbinding maakt transformatie mogelijk op meerdere niveaus, van economische instituties en normen tot het niveau van subjectiviteit zelf. Gibson-Grahams voorstel voor een gemeenschapseconomie is een poging om de betekenis van 'economie' te veranderen naar een ethisch en politiek *wordings*-project dat noodzakelijk samen met anderen verloopt. Het is een radicaal democratisch project van resocialisatie van de economie dat niemand mag uitsluiten, zeker niet de zwaksten en de manier waarop ze kunnen voorzien in hun levensonderhoud. Daarom moet elke definitieve beoordeling van wat een op gemeenschap gebaseerde economie inhoudt, worden opgeschort om uitsluiting te voorkomen. Gibson-Graham staat daarom kritisch tegenover voorstellen voor een gemeenschapsgerichte economie die werkt met een bepaald ethisch kader of een vooraf bepaald ideaal.

> *Het lijkt erop dat we om economisch verschil te bevrijden, ook gemeenschap moeten bevrijden van de traditionele toevlucht tot gemeenschappelijk zijn. In termen van economisch activisme betekent dat zich te verzetten tegen het louter gelijkstellen van economische gemeenschapsontwikkeling met het laten groeien van de lokale kapitalistische economie of met pogingen om 'small-is-beautiful'-groene zelfvoorziening te realiseren of om zelfbeschikking van de gemeenschap te bereiken via het bevorderen van streekgebonden, lokaal georiënteerde gemeenschapsbedrijven. Of ze nu expliciet of impliciet zijn, deze opvattingen over gemeenschapseconomie putten uit normatieve idealen van de gemeenschap als een volkomenheid en zekerheid [positivity]. Centraal in deze gemeenschapseconomieën staat een gemeenschappelijkheid*

> *van zijn, een ideaal van uniformiteit, of ze nu gedefinieerd worden in termen van incubator-kapitalisme, van een 'natuurlijke holistische gemeenschap', of van een onafhankelijk lokalisme. Niet alleen wordt economisch verschil onderdrukt (ook al is het maar licht), maar elke ethiek van in-gemeenschap-zijn, van co-existentie met de ander, is gedegradeerd tot een rest.*
> *(Gibson-Graham 2006: 85-86)*

Concluderend: eerder dan naar economische entiteiten verwijzen gemeenschapseconomieën naar een praktijk van co-existentie waarbinnen economische beslissingen worden onderhandeld en genomen.

Ethisch: welke oriëntatie?

Gemeenschapseconomie kan dus niet vertrekken vanuit een vooraf gegeven ethisch kader, of, zoals vaak wordt gezegd, van gegeven 'waarden en normen'. Haar ethisch moment neemt volgens Miller daarom de vorm aan van een 'meta-ethiek'. Het gaat om de bekrachtiging van een eis om de dynamiek en de gevolgen (en dus verantwoordelijkheden) van onze onderlinge relaties zichtbaar en betwistbaar te maken.

> *Resocialisatie (en herpolitisering) van de economie gaat om het expliciteren van de socialiteit die altijd aanwezig is, en dus om de verschillende vormen en praktijken van onderlinge afhankelijkheid tot voorwerp van reflectie, discussie, onderhandeling en actie te maken.*
> *(Gibson-Graham 2006: 88)*

Het gaat daarbij niet om het stellen van ethische criteria, maar wel om het stellen van de juiste vragen. Of, zoals Gibson-Graham het formuleert: 'het zoeken naar de *ethische coördinaten* voor een politieke praktijk' (ibid.). Uit een tentatieve bevraging van cruciale kwesties omtrent het samenleven, komt zo een (altijd voorlopige) lijst met ethische bekommernissen en bijhorende vragen voort. Die bieden dan een leidraad om gemeenschapseconomieën op te bouwen vanuit concrete discussies in concrete contexten. We geven hier een recente versie van die lijst weer[20]:

- *Overleven*: Wat hebben we echt nodig om goed te overleven? Hoe brengen we onze eigen overlevingsbehoeften en welzijn in balans met het welzijn van anderen en de planeet?
- *Surplus*: Wat blijft er over nadat onze overlevingsbehoeften zijn ingelost? Hoe verdelen we dit overschot om de sociale en ecologische gezondheid te verrijken?
- *Transacties*: Op welke manieren verkrijgen we de dingen die we zelf niet kunnen produceren? Hoe brengen we ethische ontmoetingen met menselijke en niet-menselijke anderen tot stand in deze transacties?
- *Consumptie*: Wat moeten we echt consumeren voor ons welzijn? Hoe consumeren we duurzaam en rechtvaardig?
- *Commons*: Wat delen we met menselijke en niet-menselijke anderen? Hoe kunnen we de natuurlijke en culturele commons onderhouden, aanvullen en laten groeien?
- *Investering*: Wat doen we met opgeslagen rijkdom? Hoe investeren we deze rijkdom zodat toekomstige generaties goed kunnen leven?

Politiek: welke actie?

Gemeenschapseconomie kan vorm krijgen op elke plaats waar mensen samenkomen om zich te engageren in de ethische discussie over hoe zij willen samenwerken en samenleven, en waar zij strijden voor ruimtes waarin onderlinge afhankelijkheid zichtbaar is en collectief onderhandeld kan worden. Gibson-Graham zal daar ook de term *'commoning'* voor gaan gebruiken (zie verder), en dat staat tegenover processen van *uncommoning* of *enclosure* (omheining) in al hun vormen. Het komt erop neer dat de oriëntatie die al aanwezig was in het diverse-economie-project, uiteindelijk gestalte moet krijgen via beslissingen over wat te doen. Dat is het 'politieke moment' waarin de collectieve onderhandelingen onvermijdelijk tot een zichtbare uitkomst leiden en 'een plek van verbinding, uitsluiting, strijd en actieve transformatie' creëren (Miller 2013: 520). Voortgaande op de manier waarop economie geherdefinieerd werd, gaat het om 'post-kapitalistische politiek'.

> *We plaatsen 'de economie' niet in het centrum van sociale verandering, vermits er voor ons geen bevoorrecht 'centrum' is, noch één bepalende dynamiek van transformatie. We geloven in het beginnen van waar we zijn, het bouwen van andere werelden met wat we bij de hand hebben.*
> *(Gibson-Graham & CEC 2017: 2)*

De praktijk van de gemeenschapseconomie beoogt ook een herpositionering van het (menselijke) subject tot een agent van economische verandering. Volgens Gibson-Graham is het proces van subjectvorming de sleutel tot elk politiek project, vooral als er collectieve actie moet plaatsvinden.

> *De uitdaging is om processen op gang te brengen waarmee subjecten worden bevrijd van hun loyaliteit aan kapitalistische identiteiten als geïndividualiseerde ondernemers/werkers, werknemers/werklozen, vastgoedeigenaren/huurders en consumenten/producenten en om identificatie met andere economische subjectposities aan te moedigen die een breder bereik van identiteiten mogelijk maken binnen gemeenschapseconomieën gericht op het welzijn van mensen en de planeet.*
> *(St-Martin e.a. 2015)*

Hersubjectivering vindt niet alleen plaats via engagementen met menselijke anderen, maar ook met de externe wereld. Aanvankelijk was Gibson-Grahams focus vooral gericht op het menselijke subject. Maar de realiteit van de klimaatverandering en het Antropoceen tonen hoe innig wij verbonden zijn met de aardse anderen (*earth others*). Vandaar de noodzaak om de biosfeer en andere soorten op te nemen in alle overwegingen van economische onderlinge afhankelijkheid, en hen te beschouwen als subjecten in onze economieën met hun eigen behoeften en vermogens verbonden met hun ecosystemen. In onderscheid met het thans gangbaar wordende begrip 'duurzaam levensonderhoud', gaat Gibson-Graham daarom spreken van 'ecologisch levensonderhoud' (*ecological livelihood*) als economische doelstelling.[21]

Om levensonderhoud in al zijn diversiteit als een ethische economische praktijk te realiseren is het cruciaal dat die praktijk terug in handen genomen wordt. Het herkaderen van de economie als divers is daarbij een cruciaal voorspel op die *take back* (terugname). Het beschrijven van strategieën om die terugname in de praktijk te brengen maakt de

link tussen het in kaart brengen van de economie als divers en het tot stand brengen van ethische gemeenschapseconomieën expliciet.

Take Back the Economy

Zoals de titel aangeeft, zit *Take Back the Economy. An Ethical Guide for Transforming Our Communities* (Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013) te paard op de overgang van het ethische naar het politieke moment van gemeenschapseconomie. Het is geschreven voor een breed publiek als een soort van handboek voor iedereen die gemeenschapseconomieën wil creëren en schetst strategieën om daartoe collectieve actie te ondernemen.[22] Het eerste hoofdstuk bespreekt bondig de betekenis van het herkaderen van economie als divers en de ermee verbonden herpositionering van onszelf als handelend subject. Daarna volgen er vijf hoofdstukken die telkens voor één aspect van de diverse economie —werk, ondernemen, markt, eigendom en financiën[23] — strategieën voor de *take back* aanreiken alsook hulpmiddelen om tot geïnformeerde beslissingen te komen. Zo wordt er heel wat materiaal aangereikt dat bruikbaar is voor sociaaleconomisch basiswerk.

Ieder hoofdstuk krijgt daarbij een gelijkaardige opbouw. Het betreffende aspect wordt toegelicht en opengelegd naar zijn diversiteit en de positie van de betrokkenen daarin (bijv. arbeidstijd en vergoeding in relatie tot de volledige tijdsbesteding van de werker, met aandacht voor verschillende profielen, gender e.d.). Vervolgens worden de bevindingen bekeken vanuit de sleutelbekommernissen voor een gemeenschapseconomie (zie onder ethiek) en vervolgens de hulpmiddelen aangegeven om daar werk van te maken. Daarna volgt een overzicht van mogelijke collectieve acties omtrent het aspect in de focus. Tenslotte worden de cruciale vragen die een antwoord moeten krijgen nog eens samengevat.

Twee bekommernissen worden daarbij uitgediept: het vraagstuk van de verhouding van het overleven tot het surplus (bijv. wat is er nodig om te leven?), en dat van de verdeling van het surplus.

Het hoofdstuk *Take back business* bijvoorbeeld, draait om het vraagstuk van de winst. Een goed draaiende onderneming produceert meer waarde dan nodig is om in zijn eigen onderhoud en in het levensonderhoud van de medewerkers te voorzien. Ze creëert een *surplus*, en de vraag is dus wat daarmee gebeurt, een vraag die aan het hart van het kapitalisme raakt. Om zichtbaar te maken waar het surplus naartoe gaat, welke beslissingen daartoe genomen worden en door wie en waar, worden er overzichtelijke schema's gemaakt. Twee bekommernissen worden daarbij uitgediept: het vraagstuk van de verhouding van het overleven tot het surplus (bijv. wat is er nodig om te leven?), en dat van de verdeling van het surplus. Als collectieve acties voor een betere distributie van het surplus worden dan besproken: overgang naar meer participatieve ondernemingsvormen, het opstarten van werkers-coöperaties, opstarten van sociale ondernemingen, onderhandelingen binnen het kapitalisme en collectieve ondersteuning voor autonome werkers.

Concrete beslissingen en acties zijn echter afhankelijk van concrete plaatsen en situaties, en zijn daarom noodzakelijkerwijs bijzonder. Om daartoe de nodige openheid te behouden, worden er geen na te volgen organisatiemodellen naar voor geschoven. Maar ter inspiratie worden er wel voorbeelden beschreven die laten zien hoe mensen het elders

doen. Verder worden er geen suggesties gedaan om zoiets op te bouwen als een organisatorisch coherente beweging. Volgens Miller ligt de hoop van gemeenschapseconomie op een fundamentele, tegenhegemonische verandering in de toename van economische experimenten en verbanden van wederzijdse erkenning. Hij vraagt zich echter af of er zo voldoende transformationele kracht ontwikkeld kan worden. Misschien kan een ontmoeting met de solidariteitseconomie, die meer aandacht heeft voor complementaire institutionele benaderingen, een vruchtbare spanning opleveren.[24]

Commoning

Het is niet verwonderlijk dat gemeenschapseconomie ook zijn verhouding tot de *commons* thematiseert. Zoals we al zagen behoort de zorg voor de *commons* tot haar 'ethische coördinaten'. De relatie wordt daarbij als intrinsiek gezien, waarvoor Gibson-Graham (2006) verwijst naar de economisch antropoloog Stephen Gudeman (2001: 27): 'Een gemeenschapseconomie maakt en deelt een *commons*. [...] Zonder *commons* is er geen gemeenschap, zonder een gemeenschap is er geen *commons*.' Maar wanneer later hun focus verschuift naar de praktijk van de gemeenschapseconomie komt er een grotere nadruk op de *commons*-praktijk, op *commoning*.[25] De term is nog niet aanwezig in *Postcapitalist Politics* (2006), maar wel in *Take back the Economy* (2013) in het hoofdstuk 'Take back property', waar gemeenschapseconomie ook als een ruimte voor commoning gezien wordt. Daarvoor wordt verwezen naar Peter Linebaugh (2008: 279): '- de *commons* is een activiteit en als ze al iets is, dan drukt ze relaties in de samenleving uit die onscheidbaar zijn van relaties met de natuur. Het is misschien beter om het woord te behouden als een werkwoord, een activiteit, eerder dan als een zelfstandig naamwoord, een substantief', maar ook naar auteurs als David Bollier en Massimo De Angelis die deze interpretatie volgen.[26]

Gibson-Graham beschouwt commoning als een relationeel proces, een onderhandeling en strijd over het beheer van hulpbronnen in het belang van de gemeenschap. Commoning expliciteert en politiseert de regels die er van toepassing zijn. En daarbij kunnen *commons* gecreëerd worden met elk type eigendom.

> *Ons eigen onderzoek richt zich op commoning als een set van sociale praktijken waarbij de voorwaarden van toegang, gebruik en voordeel, alsmede de uitoefening van zorg en verantwoordelijkheid voor biofysische, intellectuele of culturele commons onderhandeld en breed gedeeld worden door een commoning-gemeenschap. Gedefinieerd in deze termen, kan de socialiteit van commoning gecontrasteerd worden met die van privé-eigendom waar de voorwaarden van toegang, gebruik, voordeel, zorg en verantwoordelijkheid beperkend maar niet noodzakelijk exclusief zijn, alsook met de socialiteit van open toegang waar de gebruiksregels nog vastgesteld moeten worden.*
> *(Healy & Gibson-Graham 2017)*

Het in dit citaat beschreven onderscheid wordt weergegeven in tabel 2, waarin het gearceerde deel voor de *commons* staat. Het schema maakt duidelijk welke vormen van commoning als collectieve actie opgezet kunnen worden, waarbij er drie grote categorieën onderscheiden worden.

- De instandhouding en het onderhoud van de bestaande commons, wat ook het verzet omvat tegen insluiting (*enclosure*) (bijv. beschermen van open en toegankelijke plekken; van de levensbasis van een gemeenschap; van menselijke genen...).
- Commoning van privaat eigendom of van bepaalde aspecten ervan zoals toegang en gebruik (bijv. terugeisen en in gemeenschappelijk eigendom nemen van eerder geprivatiseerde publieke diensten; collectivisering van woonvoorzieningen; commoning van privé-gronden).
- Commoning van onbeheerde hulpbronnen, dus nieuwe commons creëren, via het vormen van een gemeenschap die het beheer onder zijn verantwoordelijkheid neemt (bijv. braakliggende grond voor moestuinieren; natuurlijke hulpbronnen[27]).

Tabel 2. Schema voor commons-onderhandelingen (Gibson-Graham et al. 2013, 2016)

Toegang	Gebruik	Baten	Zorg	Verantwoordelijkheid	Eigenaarschap
Smal	Beperkt door eigenaar	Privé	Uitgevoerd door eigenaar of werknemer	Berust bij eigenaar	Privé individueel Privé collectief Staat
Gedeeld en breed	Beheerd door een gemeenschap	Breed gedistribueerd over een gemeenschap en verder	Uitgevoerd door leden gemeenschap	Berust bij een gemeenschap	Privé individueel Privé collectief Staat Open toegang
Onbeperkt	Open en ongereguleerd	Vinders nemers	Geen	Geen	Open toegang Staat

Tot slot

Deze bijdrage begon met overwegingen over het fundamentele karakter van gemeenschap voor een ecologische cultuurverandering (paradigmaverschuiving). Het gaat daarbij niet om een terugkeer naar de besloten gemeenschap van weleer, maar om het opnieuw ontwikkelen van gemeenschap in de context van vandaag. Het is een opdracht die ook Bruno Latour formuleert in *Waar kunnen we landen*. Hij benadrukt dat we het politieke kader dat de moderne discussie bepaalde, bewust moeten proberen te verplaatsen om los te komen uit de patstellingen waar we vandaag in verzeild zijn. Een taak daarbij is om van de grond af onze onderlinge (menselijke en andere) afhankelijkheden opnieuw in kaart te brengen en te definiëren wat we nodig hebben om te kunnen leven. Net die oefening en de openheid die daarvoor nodig is, vinden we terug in het project van gemeenschapseconomie van J.K. Gibson-Graham en de Community Economies Collective[28]. Voor ecologisten dus alleszins de moeite waard om nader te bekijken — met opschorting van vragen over strategie en effectiviteit.

Bio

Jef Peeters is wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan de KU Leuven, sectie Sociaal Werk en Sociaal Beleid. Hij publiceerde *Een veerkrachtige samenleving* (2010) en *Veerkracht en burgerschap* (2015). Hij is lid van denktank Oikos.

Literatuur

Bauwens, M. & Kostakis, V. (2017). *Peer-to-peer. Manifest voor een Commons Transitie*. Brussel: Oikos denktank.

Bollier, D. & Helfrich, S. (Eds.) (2015). *Patterns of Commoning*. Amherts, Ma: The Commons Strategies Group & Off the Common Books. http://patternsofcommoning.org/

Community Economies Collective — CEC (2019). Community Economy. In Antipode Editorial Collective (Eds.), *Keywords in Radical Geography: Antipode at 50* (pp. 56-63). Hoboken/Chichester: Wiley & Antipode Foundation. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119558071

D'Alisa, G., Demaria, F. & Kallis, G. (Eds.) (2015). *Degrowth: A vocabulary for a new era*. Abingdon/ New York: Routledge.

De Moor, T. (2013). *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*. Oratie, 30 augustus 2013, Universiteit Utrecht. http://collective-action.info/sites/default/files/webmaster/_PUB_Homo-cooperans_NL.pdf

Elsen, S. (ed.) (2011). Ökosoziale Transformation: Solidarische Ökonomie und die Gestaltung des Gemeinwesens: *Perspektiven und Ansätze von unten*. Neu-Ulm: AG SPAK Bücher.

Elsen, S. (2017). Community-based economy and ecosocial transition. In A-L. Matthies & K. Närhi (Eds.), *The Ecosocial Transition of Societies: The contribution of social work and social policy* (pp. 54-70). Abingdon: Routledge.

Elsen, S. (2019). *Eco-Social Transformation and Community-Based Economy*. Abingdon/NewYork: Routledge.

Gibson-Graham, J.K. (1996). *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gibson-Graham, J.K. (2005). Traversing the fantasy of sufficiency. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 26 (2): 119-26.

Gibson-Graham, J.K. (2006). *A Postcapitalist Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gibson-Graham, J.K. (2008). Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography,* 32 (5) 613-632.

Gibson-Graham, J.K. (2014). Rethinking the economy with thick description and weak theory. *Current Antropology,* 55 (9) 147-153.

Gibson-Graham, J.K., Cameron, J. & Healy, S. (2013). *Take Back the Economy. An Ethical Guide for Transforming Our Communities*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gibson-Graham, J.K, Cameron, J. & Healy S. (2016). Commoning as a postcapitalist politics**.** In A. Amin & P. Howell (Eds.), *Releasing the Commons: Rethinking the Futures of the Commons* (pp.192-212). London: Routledge.

Gibson-Graham, J.K. & Community Economies Collective (CEC) (2017). *Cultivating Community Economies. Tools for Building a Liveable World*. The Next System Project, February 27. https://thenextsystem.org/cultivating-community-economies

Gibson-Graham, J.K. & Miller , E. (2015). Economy as Ecological Livelihood. In K. Gibson, D. B. Rose, & R. Fincher (Eds). *Manifesto for the Living in the Anthropocene* (pp. 7-16). Brooklyn, NY: Punctum Books.

Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. & Wolff, R. (2000). *Class and Its Others*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gudeman, S. (2001). *The Anthropology of Economy: Commodity, Market and Culture.* Oxford UK: Blackwell.

Healy, S. (2009). Economies, Alternative. In R. Kitchin & N. Thrift (Eds.), *International*

Encyclopedia of Human Geography, Volume 3 (pp. 338-344). Oxford: Elsevier.
Healy, S. et al. (2018). Commoning and the politics of solidarity: Transformational responses to poverty. *Geoforum*. Available online 28 March. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.03.015
Healy, S. & Gibson, K. (2017). Commoning Social Life. Essay for the Institute for Culture and Society's Annual Report. University of Western Sydney, Penrith.
Hens, T. (2015). *Het klein verzet*. Berchem: EPO i.s.m. denktank Oikos.
Holemans, D. (2016). *Vrijheid en zekerheid. Naar een sociaalecologische samenleving*. Berchem: EPO.
Hopkins, R. (2008/2009). *Het transitie handboek: van olie-afhankelijkheid naar lokale veerkracht.* Utrecht: Jan van Arkel.
Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.
Latour, B. (2018). *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam: Octavo.
Latour, B. (2019). 'Politiek is ecologie. Groenen, doe daar je voordeel mee'. Interview door S. Schouten & N. Springfield. *Oikos* 90, 57-62.
Lerch, D. (Ed.) (2017). *The Community Resilience Reader. Essential Resources for an Era of Upheaval.* Washington: Island Press.
Linebaugh, Peter (2008). *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley: University of California Press.
Miller, E. (2013). Community Economy: Ontology, Ethics, and Politics for Radically Democratic Economic Organizing. *Rethinking Marxism*, 25:4, 518-533.
Miller, E. (2019) *Reimagining Livelihoods: Life beyond Economy, Society, and Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Noy, F. & Holemans, D. (2016). Burgercollectieven in kaart gebracht. *Oikos*, 78, 69-81.
Peeters, J. (2015). *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie*, Berchem: EPO.
Peeters, J. (2018a). Ontgroeien: delen om te bloeien. Van kritiek op economische groei naar nieuwe praktijken. *Streven*, 85(3) 229-240.
Peeters, J. (2018b). Commons en coöperaties in een transitieperspectief. In A. Kuhk, D. Holemans & P. Van den Broeck (Eds.), *Op grond van samenwerking. Woningen, voedsel en trage wegen als heruitgevonden commons* (pp. 379-403). Berchem: EPO.
Polanyi, K. (1944/2001).*The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
Raworth, K. (2017). *Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw*. Nieuw Amsterdam.
Restakis, J. (2010). *Humanizing the economy. Co-operatives in the age of capital*. Gabriola Island: New Society Publishers.
Roelvink, G., St. Martin, K. & Gibson-Graham, J.K. (Eds.) (2015). *Making Other Worlds Possible. Performing Diverse Economies.* Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
St. Martin, K., Roelvink, G. & Gibson-Graham, J.K. (2015). Introduction: An Economic Politics for Our Times. In G. Roelvink, K. St. Martin & J.K. Gibson-Graham (Eds.), *Making Other Worlds Possible. Performing Diverse Economies* (pp. 1-25). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Noten

1. Denk bijv. aan het werk van André Gorz. Voor een uiteenzetting zie ook Holemans 2016.
2. Tine De Moor (2013) plaatst die beweging in een breed historisch perspectief, en ziet in Europa drie grote golven van het ontstaan van 'instituties voor collectieve acties': gilden, meenten (gemeenschappelijke gronden) en begijnhoven in de late Middeleeuwen; coöperaties in de negentiende eeuw; de nieuwe commons vandaag.
3. Dergelijke vergelijkingen worden uitvoeriger toegelicht in Peeters 2015. Deze wijze van voorstelling heeft vooral een didactische bedoeling om in een oogopslag bepaalde kenmerken met elkaar te kunnen associëren. De werkelijkheid is uiteraard complexer dan uit een dergelijke eenvoudige voorstelling naar voor komt. Het geeft wel dominante trends in de wijze van denken aan.
4. Zie hiervoor Peeters 2015, p. 45.
5. Zie Latour 2018; voor een interview, zie Latour 2019.
6. Restakis 2010; De Moor 2013; Bollier & Helfrich 2015; Hens 2015; Noy & Holemans 2016; Peeters 2018a,b; Elsen 2019.
7. D'Alisa, Demaria & Kallis 2015; Kallis 2018; Peeters 2018a.
8. Bauwens & Kostakis 2017.
9. Zie Elsen 2011, 2017, 2019. Solidariteitseconomie kwam al even aan bod in onze inleidende bijdrage, maar we komen daar later uitvoeriger op terug.
10. Hiermee verwijst Elsen naar de logica van het sociale en ecologische als externaliteiten t.a.v. de economie (zie daarvoor deel I).
11. Bijv. Hopkins 2008; Lerch 2017. Voor een introductie in veerkracht: Peeters 2015.
12. Voor deze analyse steunen we op Healy 2008. Het onderscheid is cruciaal om de positie van 'community economy' in de versie van Gibson-Graham te vatten.
13. Je kan dat bijv. lezen bij Raworth 2017.
14. Julie Graham overleed in 2010 ten gevolge van kanker. Zie: http://www.aag.org/cs/membership/tributes_memorials/gl/graham_julie_a
15. Andere sleutelteksten zijn: *Class and Its Others* (Gibson-Graham et al. 2000), *Take Back the Economy* (Gibson-Graham et al. 2013) en *Making Other Worlds Possible* (Roelvink et al. 2015).
16. De groep bestaat thans uit achtendertig academici uit Australië, Europa, Nieuw-Zeeland en de VS. Voor meer gegevens, alsook toegang tot talrijke publicaties zie hun website: http://www.communityeconomies.org/. Een overzichtelijke en toegankelijke tekst met hun benadering is Gibson-Graham & Community Economies Collective 2017.
17. Zie daarvoor de uiteenzetting over 'diverse economie' in deel I.
18. Zie bijv. Tabel 2 in deel 1.
19. Nancy 1992, cit. Gibson-Graham 2006: 81
20. Zie: Gibson-Graham & CEC 2017:6; CEC 2019:59-60.
21. Zie bijv. Gibson-Graham & Miller 2015. Dat perspectief wordt grondig doorgedacht in Miller 2019.
22. Het boek is downloadbaar op het web. Voor een samenvatting van de behandelde strategieën, zie Gibson-Graham & CEC 2017: 10-19. Een meer reflectieve en theoretisch ontwikkelde begeleiding voor deze populaire handleiding biedt Roelvink, St. Martin & Gibson-Graham 2015.
23. Cf. deel I.
24. Miller heeft zelf over de solidariteitseconomie gepubliceerd (zie deel I).
25. Bijv.: Gibson-Graham, Cameron & Healy S. 2013 & 2016; Healy & Gibson 2017; Healy et al. 2018.
26. Zie daarvoor ook Peeters 2018b.
27. Gibson-Graham et al. 2016 gaat daar heel expliciet op in met voorbeelden als commoning van de luchtkwaliteit, van de ozonlaag, van zonne-energie.
28. Het is dus zeker geen toeval dat het werk van Latour prominent is in Miller 2019.